

utjecaja iz raznih kultura, tj. kulturnih sredina, osobito iz srednje ili čak istočnomediteranske sfere kulminirao u nove i široke kulturne cjeline.

Riječ je o posljednjoj publikaciji projekta kojom je zatvoren cijeli krug – od iskopavanja preko znanstvene valorizacije i prezentacije do potpune objave rezultata istraživanja.

Vidljivo je da je riječ o izuzetnome i obimnome međunarodnome izdavačkom projektu na kojem su sudjelovali brojni međunarodno priznati stručnjaci i koji je rezultirao međunarodno značajnom dvojezičnom monografijom (na hrvatskome i njemačkome jeziku).

Posebna zahvala i pozdravi idu Kristini Mihovilić, koja nas je zauvijek napustila početkom rujna 2022. godine. Bila je jedan od temeljnih istraživača toga projekta, a na realizaciji monografije radila je doslovno do posljednjih dana svojega života, i u tome je i uspjela. Njezinim preranim odlaskom izgubili smo iskrenu prijateljicu, vrsnu arheologinju i veliku stručnjakinju na koju smo se uvijek mogli osloniti. Ostat će zauvijek u toplome sjećanju svima nama – svojim prijateljima, kolegama i suradnicima. U monografiji smo se s njom oprostili u prikladnom prilogu „In memoriam“.

Adriana Gri Štorga

Visitatio apostolica dioecesis Polensis episcopi Augustini Valerii A. D. MDLXXX – Apostolska vizitacija Pulske biskupije biskupa Augustina Valiera 1580. godine – Visita apostolica alla diocesi di Pola del vescovo Agostino Valier nell'anno 1580, redegit / priredila / a cura di Milena Joksimović, Pisini – Parenti – Polae / Pazin – Poreč – Pula / Pisino – Parenzo – Pola: Državni arhiv u Pazinu / „Josip Turčinović“ d. o. o. Pazin / Porečka i Pulska biskupija / Istarska županija / Arheološki muzej Istre, 2023., 868 str.

Apostolske vizitacije u historiografiji su poznate kao bogati izvori za razna područja povijesnih istraživanja jer su prepune informacija koje, osim materijalnoga stanja i inventara crkvenih građevina, duhovnih i religijskih pitanja, donose i podatke o gospodarskim, političkim, demografskim, jezičnim i mnogim drugim prilikama na neke područje. Godine 2023. pod pokroviteljstvom Državnoga arhiva u Pazinu, Istarske županije, Porečke i Pulske biskupije te Arheološkoga

muzeja Istre svjetlo dana ugledala je knjiga *Visitatio apostolica dioecesis Polensis episcopi Augustini Valerii A. D. MDLXXX – Apostolska vizitacija Pulske biskupije biskupa Augustina Valiera 1580. godine – Visita apostolica alla diocesi di Pola del vescovo Agostino Valier nell'anno 1580*. Vrijedne i nimalo jednostavne zadaće prijevoda *Vizitacije*, analize i usporedbe dvaju izvornika te prijevoda teksta na hrvatski jezik prihvatila se klasična filologinja Milena Joksimović, a glavni je urednik izdanja Elvis Orbanić. Djelo je dvojezično, tako da osim hrvatskoga prijevoda latinskoga prijevoda sadrži i talijanski prijevod izvora i popratnih tekstova. Kako se može naslutiti, radi se o knjizi izvora, odnosno prijevodu, kritičkoj i jezičnoj analizi apostolske vizitacije veronskoga biskupa Augustina Valiera 1580. na području Pulske biskupije, koja čini samo dio Valierove vizitacije jer je obavljena u sklopu cjelokupne vizitacije Istre i Dalmacije.

Na samome početku nalaze se „Sadržaj – Indice“ (4-5) s popisom poglavlja te „Riječ izdavača – Note degli editori“ (6-7). Prema riječima izdavača, radi se o prvoj monografiji nove serije knjiga izvora crkvene provenijencije u Istri „Apostolske vizitacije Augustina Valiera“ te je namjera izdati još monografija koje se tiču Valierove vizitacije za preostale biskupije u Istri. Ideja njihova objavljivanja seže još u 2016. godinu. U fokusu je bila prvenstveno Valierova vizitacija istarskih biskupija, a planiraju se objelodaniti i razni izvještaji istarskih biskupa Sv. stolici. Usto, bitno je spomenuti da – kako pišu izdavači ove publikacije – važnost same vizitacije i podataka koje donose spisi koji proizlaze iz nje nadilaze religijsku problematiku jer pokazuju stanje društva uronjenoga u sveprisutnost nauka koji je promicala Crkva.

„Uvodne napomene – Note introduttive“ (10-25) u nekoliko manjih potpoglavlja donose svojevrsnu pozadinu vizitacije, upoznaju čitatelja sa spisima, rukopisom i jezikom vizitacija te ukratko nastoje „ocijeniti“ značaj u istarskoj historiografiji već (pre)poznatih zapisa i predmeta brojnih istraživanja, iako nikad dosad sustavno prepisanih i prevedenih. Vrijeme biskupskih vizitacija pa tako i ove Valierove obilježeno je pojavom protestantizma (reformacije) te, s druge strane, nastojanjima Crkve da uz suzbijanje protestantizma poboljša i stanje u svojim redovima. Čuveni Tridentski koncil (1545. – 1563.) donosi smjernice katoličke obnove, stoga su i vizitacije jedan od glavnih načina njihove primjene pa su nakon donošenja tridentskih odluka nešto učestalije nego prije. Autorica uz kratku povijest vizitacija donosi i njihovu podjelu na pastoralne i apostolske vizitacije, pri čemu se Valierova ubraja u potonje jer podrazumijeva posjet drugim biskupijama izvan biskupove provenijencije.

Rukopis Valierovih vizitacija pojavljuje se u dvjema inačicama, veronskome izvorniku te vatikanskome čistopisu, koji su pak podrobnije predstavljeni u posebnome poglavlju. Veronski rukopis sadrži bilješke i zapise s terena prilikom vizitacije te mnoštvo popratnoga materijala (pisma, molbe, izjave...), a čuva se u biskupijskome arhivu u Veroni, digitaliziran je i dostupan javnosti. Vatikanski je čistopis vjerojatno sastavljen u Veroni te je pročišćen i lišen nekih detalja poslan u Rim i danas se čuva u Apostolskome vatikanskom arhivu u fondu Kongregacije za biskupe i redovnike. Valja spomenuti da su priјepis i priјevod temelјeni upravo na vatikanskome čistopisu te se u bilješkama donose razlike i podaci spomenuti u veronskome originalu. Dok je gradivo u veronskome originalu koje se odnosi na istarske biskupije dislocirano u nekoliko omotnica, vatikanski čistopis je jedinstvena cjelina, pri čemu na vizitaciju istarskih biskupija otpada pet svezaka s više od 1300 stranica, odnosno 676 listova. Vizitacija je pisana dijelom latinskim, a dijelom talijanskim (mletačkim) jezikom, s tim da autorica ističe postojanje jezične bariјere u komunikaciji s dijelom vјernika, pri čemu su spisi izvorno pisani talijanskim jezikom naknadno prevedeni na latinski jezik.

„Vizitacija Pulske biskupije – Visita alla diocesi di Pola“ (26–35) poglavlje je koje donosi općenit pregled i kronologiju Valierova posjeta Pulskoj biskupiji uz kratak opis i svoјevrsni „hodogram“ vizitacije pojedinoga mjesta. U šesnaestome je stoljeću Istra bila podijelјena između dviju sila, Mletačke Republike i Kuće Austrije, ali se granice biskupija nisu podudarale s političkima. Mletački dio Pulske biskupije obuhvaćao je Puljštinu i Labinštinu, a austriјski Kršan, Kožljak, Novu Vas (Šušnjeveca), Vranju, Paz, Boljun, Lupoglav, Gorenju i Dolenju Vas, Šumber i cijelu Istarsku Liburniju (Brseč, Mošćenice, Veprinac, Lovran, Rijeku, Klanu i Kastav). Zanimljivo je da je biskup Valier posjetio samo mletački dio biskupije, a razlog se prema autorici može potražiti u težoj dostupnosti ili nemogućnosti provođenja nadzora nad dijelom biskupije pod austriјskom vlašću. Kako je glavni cilj vizitacije utvrđivanje primjenjuju li se odluke Tridentskoga koncila te upute o njihovu provođenju, u fokusu su bile opće prilike na području biskupije, a posebno se ističe nastojanje utvrđivanja opasnosti širenja heretičkih (protestantskih) ideja i uvјerenja, koje su se, nakon uvođenja slobode vјeroispovijesti nadvojvode Karla II., s austriјskoga dijela Istre preliјevale u mletački dio. Valierovi su suradnici, tzv. vanjski vizitatori (*visitatores foranei*), odigrali bitnu ulogu pri vizitaciji, a radi se oko 27 suradnika, redom stručnjaka za različita područja poput pravnika, bogoslova,

notara i dr., što se može zaključiti iz posjeta Pićanskoj biskupiji te uspješno provedenoga nadzora nad riječkim područjem, prilikom čega su riječki predstavnici ispitani u Labinu. Oba zapisa sačuvana su samo u veronskome izvorniku. U svakoj su biskupiji obavljeni posjeti značajnijim mjestima, tzv. *loca insignia*, a u slučaju Pulske biskupije ističu se Vodnjan, Pula, Mutvoran, Labin i Barban, uz mjestašca u okolici. Autorica napominje da spisi nisu kronološki poredani te su podijeljeni u tematske cjeline. Pojavljuje se i problem datacije jer su ponegdje izostavljeni nadnevc. Vizitacija Pulske biskupije započela je u Vodnjanu 9. siječnja 1580., a u spisima se nadalje uz svako značajno mjesto bilježi sljedeći hodogram: kratak opis vizitacije, svečani doček vizitatora, blagoslov naroda te nadzor nad bratovštinama i pregled crkava u mjestu te pregled crkava i kapelica u manjim mjestima koje gravitiraju tomu središtu. Osim toga, pojavljuju se tu i vrlo zanimljivi slučajevi zamolbi, primjerice molba Ciprana da im se ustupi crkva u kojoj bi mogli održavati bogoslužja prema istočnome obredu, građanskih sporova te postupaka protiv svećenika zbog nesuzdržljivosti i hereze, primjerice u Vodnjanu i Labinu.

„Rukopisna svjedočanstva – Testimonianze dei manoscritti“ (36–87) treće je poglavlje knjige, a posvećeno je detaljnoj usporedbi dviju inačica spisa, veronskoga izvornika i vatikanskoga čistopisa, koji je ujedno i temelj ovoga prijepisa. Radi se o usporedbi fizičkih odrednica, sadržaja i različitih rukopisa kojima su pisani. Vatikanski je čistopis – s obzirom na nemogućnost prenošenja svih zapisanih sadržaja – sažet, a odstupanja u odnosu na izvornik donose se u kritičkome aparatu. Čistopis je homogena cjelina, dok je veronski original raspršen u nekoliko svezaka, stoga nije jednostavno razaznati njegovu strukturu, no autorica to u daljnjem tekstu uspješno razrješava. Bitno je spomenuti da je veronski izvornik izvorno pisan talijanskim jezikom te je pri priredbi vatikanskoga čistopisa „pročišćen“ i preveden na latinski. Također, vatikanski je čistopis lišen i ponekih zanimljivih sadržaja te se oni donose kao dodatak uz upute i objašnjenja čitatelju. U mnoštvu potpoglavlja donosi se iscrpna analiza obaju rukopisa te usporedba i to uz pomagala koja čitatelju olakšavaju snalaženje u tekstu (tablice). Kao jednu od zanimljivijih izdvojili bismo analizu „pisara“, gdje se može prepoznati čak devet biskupovih suradnika (označeni su abecednim redom slovima od A do I) te rukopisa koji se bilježe u dopisima, molbama itd., to jest „lokalno“ osvjedočenim rukopisima (oznaka Po 1–8). Autorica donosi i pretpostavke tko su zapravo autori rukopisa te čiji se rukopis pojavljuje u najvećoj, odnosno najmanjoj mjeri.

Četvrto poglavlje „Načela priređivanja – Convenzioni redazionali dell'edizione“ (88-97) u nekoliko manjih poglavlja donosi informacije o priredbi izvora, točnije načela paginacije i folijacije, transkripcije, kolacioniranja, u sklopu čega se ističe tablica s rabljenim kritičkim znakovima, siglama, simbolima i kraticama, što čitatelju može olakšati i poslužiti kao svojevrsni „ključ“ čitanja. Na samome kraju izlaže se i načelo prevođenja s napomenom o razlikama i odstupanjima između originala i vatikanskoga čistopisa te primjerima.

„Visitatio dioecesis Polensis anno domini MDLXXX – Vizitacija Pulske biskupije godine 1580. – Visita alla diocesi di Pola nell'anno 1580.“ (98-601) središnje je i najveće poglavlje knjige, a donosi prijepis i prijevod apostolske vizitacije Augustina Valiera Pulske biskupiji. Poglavlje je i dodatno obogaćeno slikovnim prilozima te iscrpnim sadržajem za lakše snalaženje pri čitanju, a izdvojili bismo i detaljan kritički aparat koji ukazuje na razlike između vatikanskoga čistopisa na kojemu je prijepis temeljen te veronskoga originala.

Slijedi kratko poglavlje „Appendix – Dodatak – Appendice“ (602-603) koje nas uvodi u sljedeća poglavlja, odnosno prijepise i prijevod(e) izvora izostavljenih iz vatikanskoga čistopisa i poznatih zahvaljujući isključivo veronskomu izvorniku, iako su poneki u vatikanskome čistopisu parafrazirani, čime se daje naslutiti njihovo postojanje u većem obimu. To su poglavlja „Talijanski izvornici tekstova koji su u vatikanskom čistopisu uvršteni u latinskom prijevodu – Gli originali italiani dei testi che sono stati inseriti nella bella copia vaticana tradotti in latino“ (604-611) s potpoglavljima, ujedno prijepisa i prijevoda pravila za ženske samostane (samostani sv. Teodora i sv. Katarine) i odluke o obnovi crkve sv. Tome u Puli; zatim poglavlje „Molbe i pisma na talijanskom jeziku slučajno ili namjerno izostavljeni – Le richieste e le lettere in lingua italiana, omesse intenzionalmente o accidentalmente“ (612-639) s dopisom barbanskoga kapetana Giovannija Guardija, molbom pulskoga Kaptola vizitatoru, opisom labinskih kapela i zamolbom Vrčinaca za izgradnju lokalne crkve. Posljednje dodatno poglavlje „Tekstovi poznati isključivo zahvaljujući veronskom rukopisu – I testi noti esclusivamente grazie al manoscritto veronese“ (640-663) donosi prijepis i prijevod opisa stanja riječke crkve, zatim vrlo zanimljiv izvor naslovljen „Istražni postupak protiv Vodnjanaca osumnjičenih za herezu“ te naposljetku i vizitatorovo obraćanje Cipranima.

Slijede poglavlja „Glosar – Glossario“ (665-696) te „Prozopografski vodič – Appendice prosopografico“ (697-799). Potonje poglavlje s popisom

osoba koje se spominju u spisima vrlo je zanimljivo jer se osobe koje se spominju u spisima javljaju i u drugim izvorima toga vremena, a autorica naglašava i problem antroponimije, odnosno više inačica i jezičnih varijanti imena i prezimena. Nakon njih slijedi poglavlje koje donosi usporednu tablicu vatikanskoga i veronskoga rukopisa (800–806), zatim „Popis ilustracija – L'elenco delle illustrazioni“ (809–812), „Kazala – Indici“ (813–849) i, na samome kraju, „Izvori i literatura – Fonti e bibliografia“ (851–862) te „Zahvala – Ringraziamento“ (864–865).

Knjiga Milene Joksimović *Apostolska vizitacija Pulske biskupije biskupa Augustina Valiera 1580. godine* golem je prinos historiografiji i filologiji te svekolikoj znanstvenoj javnosti u Istri, ali i mnogo šire. Dio koji se odnosi na područje Pulske biskupije već poznatoga izvora kojim su se brojni znanstvenici koristili za svoja istraživanja u području humanističkih znanosti trudom autorice objelodanjen je u cijelosti, a objašnjenja, usporedbe dvaju izvornika i popratni komentari djelo podižu na višu razinu te nude gotovo neiscrpan izvor informacija pa time i tema za daljnja istraživanja istarskoga ranonovovjekovlja. Također, može se s nestrpljenjem očekivati i najavljeni nastavak projekta koji će na svjetlo dana iznijeti i Valierovu vizitaciju preostalih istarskih biskupija.

Gabriela Braić

Ivana Eterović, *Glagoljica u Lovranu*, Zagreb – Lovran: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Katedra Čakavskoga sabora Lovran, 2022., 155 str.

Kao najstarije hrvatsko pismo, ali i zaštićeno kulturno dobro, glagoljica već dugo privlači pozornost šire javnosti zbog svojih vizualnih estetskih značajki, kao i zbog svoje povijesne, kulturne i identitetske važnosti. Danas u Hrvatskoj postoji velik interes za učenje glagoljice i učenje o glagoljici i glagoljaštvu, čak i u krajevima gdje se ona u povijesti nije upotrebljavala, upravo stoga što se prepoznaje kao nadregionalna, odnosno nacionalna vrijednost. Njezino je upoznavanje pak osobito važno u sredinama kao što je Lovranština, gdje stanovnici svakodnevno prolaze pokraj glagoljskih natpisa i grafita (kojih je ponajviše u župnoj crkvi sv. Jurja), ne znajući uvijek što su njima zapisali njihovi preci koji su se služili tim starim pismom. Stoga treba pozdraviti